

10. Синкевич Я. Шкільні Кирило-Мефодіївські свята. Шкільне свято 11 травня в м. Кам'янці / Я. Синкевич // Поділ. епарх. відом. – 1905. – 9 квіт. (№ 15). – С. 613-614.
11. Слово в день празднования 25-летия существования церковно-приходских школ (2 октября 1909 г.) // Православная Подолия. – 1909. – 1 нояб. (№ 44). – С. 1110-1118.
12. Держархів м. Києва. Ф. 152 Київське міське приходське училище № 47, 1912 р., оп. 1, спр. 17. Інструкція і правила прийому дітей в приходське училище; звіт про роботу училища за 1912 р.; список учнів, 01.01.1912 р. – 20.09.1912 р., 39 арк.
13. ЦДАК України, ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу. 1862-1918 рр., оп. 296, спр. 46. Про відкриття міського парафіяльного училища в м. Кам'янці на Руських фільварках на кошти міста, 1890 р., 9 арк.
14. ЦДАК України, ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу. 1862-1918 рр., оп. 296, спр. 84. Про відкриття жіночого однокласного училища в м. Кам'янці на кошти міської громади, 1888 р., 16 арк.

The article reviews the development of primary schools in the city Kamenets and county heater in the second half of the nineteenth – early twentieth centuries, reveals the educational process in them.

Key words: elementary school, church school, classes, educational work, education, celebration, Kamenets, county.

Отримано: 16.04.2013

УДК 94(470+571)«1900/1906»

З. В. Священко

АГРАРНІ ІНІЦІАТИВИ РОСІЙСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ-ФАХІВЦІВ З АГРАРНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В РОКИ РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 рр.

У статті висвітлено аграрні ініціативи російських громадських діячів – фахівців з аграрної проблематики в роки революції 1905-1907 рр. Аналізується декілька точок зору на бачення тогочасною російською громадськістю шляхів вирішення аграрного питання.

Ключові слова: Російська імперія, інтелектуальна еліта, землекористування, аграрне питання.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. сільське господарство Російської імперії конче потребувало ефективних реанімаційних дій. Аграрна політика, аграрне питання із суто економічної проблеми перетворилися й на політичну.

Тому аграрне питання у проурядових колах Російської імперії на початку XX ст. посідало чільне місце, стало лейтмотивом внутрішньої економічної політики держави. Особливо зусилля властей з його вирішення активізувалися під час масових селянських збройних антиурядових виступів. Осторонь нагальних проблем країни не стояла й громадські діячі, фахівці з аграрної проблематики: П. Мігулін, О. Чупров, А. Петражицький та інші. Вони на адресу властей надсилали різноманітні проекти з реформування аграрного сектора економіки.

Окремі аспекти запропонованої теми знайшли своє часткове відображення у працях таких дослідників, як С. Беспалов [1], О. Вронський [2], В. Дягілев [3], В. Казарезов [4], М. Родіков [5] та ін. Однак загалом вище означена проблема ще не дістала достатньо повного висвітлення, а тому стала предметом нашого аналізу. Автор статті ставить за мету з'ясувати сутність аграрних ініціатив російських громадських діячів – фахівців з аграрної проблематики в роки революції 1905-1907 рр.

У жовтні 1905 р. на ім'я Миколи II надійшов аграрний проект від професора П. Мігуліна. Ключовою складовою аграрної проблеми він вважав питання власності на землю. У зв'язку з цим науковець важливим для збереження «спокою у країні, що має місце за чисельності дрібних земельних власників», вважав створення безпосереднього юридичного зв'язку між землеробом і землею, що він обробляє [6, с.1]. На його переконання, революційна ситуація у країні не дозволяє при вирішенні аграрного питання обмежитися напівзаходами, позитивні результати яких будуть відчутні лише через декілька років. Революцію може зупинити лише негайна аграрна реформа, за якою селяни у приватну власність отримають землю, включаючи додаткові наділи. У власність селян, вважав П. Мігулін, повинні перейти не лише державні землі, а за потреби – і приватновласницькі. Екстремальність революційних подій вимагає адекватних радикальних та екстремальних дій з боку влади щодо їхнього припинення. У такому контексті йшлося про те, що можна піти навіть на примусове відчуження великого поміщицького землеволодіння на користь селян і задля припинення революції, тобто реального збереження імперії. Однак примусове відчуження варто здійснювати обережно, за справжньої потреби, і у межах спеціального закону, розробленого урядом, затвердженого Думою, підписаного імператором [6, с.16, 18, 23].

Другим напрямом рішучих урядових дій із припинення революції П. Мігулін вважав переселення селян у нещільно заселені східні регіони імперії з наданням їм широкомасштабної фінансової урядової підтримки. Насамперед йшлося про організацію сільськогосподарського кредиту, доступного селянам, скориставшись з якого переселенці, та й не лише вони, мали б реальне підґрунтя для трансформації власних екстенсивних господарств в інтенсивні [6, с.19].

Наприкінці 1905 р. П. Мігулін написав листа на ім'я С. Вітте. У ньому він акцентував увагу на тому, що селянська небезпека для імперії не зменшується, а навпаки – дедалі збільшується. Маніфест від 17 жовтня 1905 р. селянами розуміється по-своєму, як заклик виручати царя від всевладдя панів. Тому, вважав науковець, щоб запобігти загостренню протистояння, знищенню приватновласницьких господарств на селі, сільськогосподарського обігового капіталу потрібно терміново, не очікуючи скликання Думи, видати Маніфест про дарування селянам додаткових наділів. С. Вітте відмовив П. Мігуліну у реалізації таких заходів із проведення аграрної реформи. На переконання Прем'єр-міністра, влада не потребувала таких співробітників із умиротворення Росії [7, арк.3 зв.-4].

Оригінальну позицію щодо вирішення аграрної кризи в Російській імперії на початку ХХ ст. мав професор О. Чупров. Він вважав, що головним гальмом інтенсифікації селянського господарства є малоземелля. Свою точку зору він обґрунтовував тим, що більшість прогресивних способів обробітку землі можна застосовувати за наявності певного мінімального розміру площі наділу. Лише тоді вони даватимуть економічний ефект, перевищуючи витрати на придбання, впровадження тощо [8, с.179, 184]. Тому саме збільшення розмірів площ селянських угідь дозволить удосконалити їхнє господарство, підвищити його прибутковість.

О. Чупров, говорячи про необхідність збільшення розмірів площ селянського землеволодіння / землекористування, наводить і механізм реалізації цієї мети. На його думку, найкращою і для селян, і для великих землевласників буде ситуація, за якої у приватну селянську власність за справедливою ціною відійдуть землі, що перебувають в їхній оренді. По-перше, у такий спосіб буде усунено такий негатив, як низька продуктивність селянської праці на поміщицьких землях за відсутності економічної зацікавленості селян. По-друге, відбудеться зростання продуктивності праці на землях, що відійдуть у приватну власність селян, оскільки земля «своя», а не «панська». По-третє, перехід за плату у приватну власність селян орендованої ними у великих землевласників землі позитивно позначиться і на господарствах поміщиків, адже останні отримують кошти, що можна буде витратити на інтенсифікацію свого господарства [8, с.185-186].

Вважаємо такий підхід науковця виправданим, зокрема, у частині покращення продуктивності селянської праці на своїй землі. Справді, працюючи навіть на орендованій землі, селянин вважав її «чужою». Тому дбав здебільшого про те, як виручити від її експлуатації побільше коштів, щоб сплатити за оренду та покрити інші видатки. Натомість він мало переймався тим, аби удобрювати землю, дбати про її родючість, дотримуватися правильної сівозміни тощо. Окрім того, продаж орендованої землі селянам у їхню приватну власність не шкодив великому землеволодінню. Оскільки ці землі здавалися в оренду, значить вони не оброблялися, були зайвими тощо.

Ставка на високорозвинуті селянські господарства О. Чупровим доводилася і загальноекономічною кон'юнктурою. Насамперед йшлося про те, що за умов загострення конкуренції на світовому ринку зерна, що спричинило падіння цін на хліб, «життездатними можуть бути лише зразкові агрокультурні приватні господарства». Тим великим землевласникам, які не спроможні господарювати на принципово відмінних від кріпосницьких засадах, краще відмовитися від своєї землі. Це відповідатиме не лише їхнім, а і загальнодержавним інтересам. Землі таких господарств повинні перейти до селянських споживчих господарств, – був переконаний вчений.

Фактично дослідник висловив загальнопоширену тезу, яка домінувала у правлячих колах Російської імперії на початку ХХ ст., щодо доцільності збереження великих поміщицьких господарств,

які, як здавалося, виконують культурну та інші місії на селі. Він ґрунтовно не заперечував їхнього об'єктивного впливу на розвиток аграрного сектору економіки імперії. Водночас зауважував, що поміщицькі агрокомплекси є менш ефективними порівняно із селянською кооперацією [8, с.194].

На переконання О. Чупрова, проблеми аграрного сектору економіки країни можуть бути вирішені за умов створення у державі «правильної кооперативної організації». Такі свої судження професор ґрунтував західноєвропейським досвідом. У Європі, – писав він, – селяни можуть отримати на пільгових умовах кредит для розвитку свого господарства у зв'язку з тим, що там існує розгалужена мережа кредитних, виробничих та споживчих кооперативів. Вони об'єднані у спілки чи союзи, що підтримують тісні контакти з державними та приватними кредитними установами. У такий спосіб у європейських країнах забезпечується швидкий притік коштів у сільське господарство [8, с.190-191].

На думку О. Чупрова, від такої ситуації виграє не лише аграрний сектор економіки, а і фінанси, і промисловість. Вищенаведені міркування вченого вважаємо правильними, оскільки, по-перше, фінанси отримують нову сферу вкладень, а отже продовжують перебувати в обігу. Як відомо, гроші лише тоді приносять прибуток, коли обертаються. По-друге, відбувається пропорційний розподіл грошей між промисловістю та сільським господарством. Таким чином мінімізуються диспропорції цих двох важливих секторів економіки. Отже, від кооперації, – підсумовує О. Чупров, – виграють і селяни, і підприємці-промисловці, і фінансисти, і економіка країни загалом.

На нашу думку, новизна поглядів О. Чупрова полягає саме у тому, що він запропонував рівнозначну (а, можливо, і кращу) альтернативу великому землеволодінню – сільськогосподарську кооперацію. У такий спосіб прихильники збереження поміщицьких латифундій позбавлялися аргументів економічного характеру щодо доцільності їхнього збереження. По-друге, пропонувався по-справжньому альтернативний шлях інтенсифікації аграрного сектору економіки країни із широким залученням селянської ініціативи.

Заслугують на увагу і погляди професора А. Петражицького стосовно сутності аграрної проблеми в Російській імперії та шляхів її вирішення. Насамперед він спростував думку окремих представників провадних кіл (наприклад, членів Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ) щодо недоторканості приватної власності як «абсолютної невідчужуваності». На його переконання, примусове відчуження частини великого землеволодіння за винагороду в ім'я державних та суспільних інтересів, зокрема, селянства – законна справа [9, с.168-169].

Сутність аграрної кризи у Російській імперії, вважав професор, полягає у тому, що трудові сили чисельної трудової маси витрачаються неефективно, оскільки відсутні належні можливості до їхнього застосування. Це відбувається унаслідок «старої урядової аграрної політики», заснованій на штучному прикріпленні селян до землі, створенні численних перешкод свободі переміщення селян. Кризовий

стан спровокувала і невинуватена урядова фінансова політика, яка стимулювала однобічний індустріальний розвиток економіки імперії, «виснажуючи майнові статки селянства» [9, с.169-170].

Опосередковано критикуючи С. Вітте та урядову економічну політику загалом за надмірний протекціонізм промисловості, Л. Петражицький погоджується з об'єктом своєї критики у тому, що потрібно нівелювати станову окремішність селян, «полегшити вихід в інші класи, в інші стани, зокрема – вихід у більш заможні та освічені класи». У зв'язку з цим, був переконаний дослідник, майбутня аграрна реформа повинна проводитися у такий спосіб, «щоб із села був вільний вихід, витягування людей». Це принесе користь не лише селу, а і місту. На селі природним способом, у зв'язку з відтоком селян до міста, збільшаться розміри площ селянського землеволодіння / землекористування. У містах буде подолано дефіцит робочих рук на ринку праці, що дозволить активізувати розвиток промисловості, торгівлі, фінансової справи [9, с.171].

Л. Петражицький розумів, що лише цих заходів замало для усунення аграрної кризи. Важливою передумовою інтенсифікації сільського господарства є підвищення культурного рівня селян. Останнє можливе за умови покращення матеріальних статків селянства. Тому вчений обстоював ідею про створення на селі заможних господарів, які б «зробили вирішальний внесок у підвищення загальної агрокультури». Заможний селянин – селянин-власник, а не селянин-користувач. Влада повинна чітко усвідомлювати цю тезу. Вона зобов'язана створити необхідні для села умови, щоб розвивати у селянства господарську діловитість, виховану на праві власності [9, с.173].

Навпаки, наділення селян землею у користування без права продажу – нове покріпачення селян. Саме тому дослідник не погоджувався зі своїми опонентами, які обстоювали принцип заборони купівлі-продажу землі, фактично недоторканості общинного землеволодіння. Користування землею знову поставить селянина, вважав професор, у залежність від держави, в руках якої зосереджувався б весь земельний фонд. Також він залишиться залежним від общини. По суті селянин перебуватиме у подвійній залежності [9, с.172-173].

Єдиним виходом із аграрної кризи є селянська приватна власність на землю, зрівняння селян у правах з іншими верствами російського імперського соціуму. Отже, Л. Петражицький перспективність ефективного розвитку сільського господарства Російської імперії тісно пов'язував із трансформацією селянства у повноправного суб'єкта соціально-економічного та суспільно-політичного життя держави. У цьому спостерігаємо певну схожість із віттевським проектом модернізації аграрного сектора економіки країни та серйозну розбіжність з позицією членів Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ.

Таким чином представники інтелектуальної еліти Російської імперії не стояли осторонь актуальних соціально-економічних та суспільно-політичних проблем країни. Застосовуючи наукові підходи, вони долучилися до обговорення важливої державної проб-

леми – аграрного питання, запропонувавши авторське бачення його вирішення. Їхні думки були співзвучні з думками представників великого землеволодіння, високопосадовцями щодо необхідності та доцільності оновлення функціонування аграрного сектора економіки на ринкових засадах із усуненням пережитків доформеної доби.

Список використаних джерел:

1. Беспалов С. Представители российского дворянства о причинах аграрного кризиса на рубеже XIX-XX веков / С. Беспалов // Вестник Саратовского социально-экономического института. – 2009. – №5. – С. 164-167.
2. Вронский О. Крестьянство и власть (1900-1923) / О. Вронский. – Тула, 1993. – 137 с.
3. Дягилев В. Альтернативы решения аграрного вопроса в России (На материалах государственных органов и политических партий начала XX века) : дисс. ... канд. ист. н. / В. Дягилев. – М., 1994. – 185 с.
4. Казарезов В. Крестьянский вопрос в России (конец XIX – первая четверть XX в.) / В. Казарезов. – М., 2000. – Т. 1. – 472 с.
5. Родиков М. Российская деревня: дискуссии о путях развития и уроки аграрных реформ (конец XIX – 20-е гг. XX в.) : дисс... канд. ист. н. / М. Родиков. – М., 1996. – 205 с.
6. Мигудин П. К вопросу о земельном устройстве крестьян : доклад, читанный на съезде делегатов Союза 17 октября в аграрной секции 9 февраля 1906 г. / П. Мигудин. – М., 1906. – 25 с.
7. Російський державний історичний архів, ф. 1622, оп. 1, спр. 729.
8. Чупров А. Крестьянский вопрос. Статьи 1900-1908 годов / А. Чупров. – М., 1909. – 339 с.
9. Думский сборник. Государственная Дума первого созыва (27 апреля – 8 июля 1906 г.). – СПб., 1906. – Вып. 1. – 400 с.

The article highlights the agricultural initiative of Russian public figures, experts on agricultural issues during the revolution of 1905 – 1907. Is analyzed multiple points of view on the vision of the then Russian public ways of solving the agrarian question.

Key words: *Russian Empire, the intellectual elite, land use, agricultural issues.*

Отримано: 25.04.2013